

Надійшла до редакції 17.11.2011
Затверджена до друку 20.01.2012

Аннотація. Михайлюк Ю.Н. *Ключевые признаки социально-экономического развития Южной Киевщины в XV – середине XVI века. В статье проанализированы характерные черты хозяйственного развития, распространения феодальных отношений, специфика социальной структуры населения Южной Киевщины в XV – середине XVI в.*

Ключевые слова: Южная Киевщина, социально-экономическое развитие, промыслы, земледелие, скотоводство, торговля

Summary. Mykhaylyuk Ju.M. *The key signs of socio-economic development of Southern Kiev Region during the 15th to mid 16th centuries. The article covers the characteristics of economic development, the spread of feudal relations, the specificity of the social structure of the population in South Kyivshchyna XV – the middle of the XVI century.*

Key words: South Kiev region, socio-economic development, industries, agriculture, animal husbandry, trade

УДК 94(477)+94(475)

О.В. Берестенко, С.О. Шамара

НАЦІОНАЛЬНИЙ РЕНЕСАНС “ХЛОПОМАНІВ” В ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ САМОВИЗНАЧЕНЬ (СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)*

Розглянуто складну психологічну трансформацію національної ідентичності поляків і українців середини XIX ст. на Правобережжі України. Зроблено висновок, що саме “хлопомани” – представники ре-українізованої шляхти – заклали психологічне підґрунтя національного проекту “українського відродження”, який вдосконалювали й реалізовували вже наступні покоління української інтелігенції.

Ключові слова: ідентичність, нація, інтелігенція, “хлопомани”, селянство

Постановка проблеми

Процеси формування української та польської нації тісно пов’язані, бо достатньо тривалий час відбувалися на спільній території. Справедливо буде зауважити, що епохальністю для обох націй відзначалося XIX ст., а точніше – друга його половина. Саме в цей час, під пресингом імперських режимів Романових і Габсбургів, українська та польська інтелігенція інтенсивно працювали над оформленням своїх “національних проектів”, намагалися знайти їм легітимний (так само, як і нелегальний) шлях до реалізації. Основною проблемою тогочасного націотворення і українців, і поляків був пошук етнонаціональних ідентантів, які б послужили базою їхніх національних проектів. Серед таких ідентантів виділялися віра, етнічне та соціальне походження, мова, територія тощо. Історичні реалії зумовлювали внутрішню боротьбу, унаслідок чого виникла поліфонія критеріїв ідентичності. Регіоном, де ідентанти мали особливу й принципову вагу, було Правобережжя України (українці втратили його під час “руїни” держави Б. Хмельницького, а поляки – внаслідок поділів Речі Посполитої в останній третині XVIII ст.).

Саме на Правобережжі виникло достатньо своєрідне явище – “хлопоманство”. Воно має свою історію, висвітлити яку допомагає достатньо широка джерельна та історіографічна база, залишена нам “хлопоманами” Володимиром Антоновичем, Борисом Познанським, Тадеєм Рильським, а також дослідниками, які студіювали цю проблему. Її історичний і соціально-психологічний аналіз подаємо нижче.

Виклад основного матеріалу

Отже, після втрати, внаслідок колонізації та русифікації, власної політичної еліти, українська спільнота опинилася у стані етнічної маси зі слабо розвинутою соціальною структурою. Її основу становило багатомільйонне селянство, “національна свідомість” якого не виходила за межі етнічних (або ж ментальних) апперцепцій. Поява в першій половині XIX ст. гетерогенної групи різночинців мала наслідком оформлення її у другій половині XIX ст. в окрему соціальну верству – інтелігенцію. Процес формування інтелігенції у Великій

Україні (Наддніпрянщині) характеризувався регіональними відмінностями: залежно від соціального та етнічного походження, віросповідання, інших визначальних чинників окремо можна вести мову про особливості формування інтелігенції на Правобережжі, Лівобережжі та Півдні України. Скрізь імовірність появи української національно-ідентифікованої інтелігенції була невисокою. Адже попервах (особливо в дореформений період) здобути освіти (вищу чи хоча б середню) мали можливість не всі соціальні верстви. Як правило, отримати спеціальність прагнули діти збіднілого дворянства (шляхти), торговців, духовенства. Отже, на Наддніпрянщині відкривалися можливості для формування російської, польської, єврейської інтелігенції і практично не було шансів утворити більш-менш чисельну групу української інтелігенції.

На Правобережжі зробити це було надто складно, позаяк першість у суспільній градації тут тримали поляки. Зокрема, Київ, як основний культурно-освітній центр цього регіону, став на середину XIX ст. осередком польської освіти і культури. Як писав у спогадах Б. Познанський, у місті панувала польська мова, був польський театр, польський чи принаймні з переважанням поляків університет і єдиний навчальний жіночий заклад, пансіон Залеської, теж “чисто польський” [1, 11–12]. Аналізуючи загальнокультурну ситуацію, він також зазначив, що “пан поляк у всіх видах, починаючи з величної фігури якого-небудь магната і закінчуючи типом дрібного сільськогосподарського агента-економа, ржондця – взагалі офіціаліста – усе це “панувало” в Україні, *усе це вважало себе вище стоячим і насправді воно і було культурніше міщанства і селянства в Україні* (тут і далі – курсив наш. – О. Б., С. Ш.; цитати подано/перекладено українською мовою, стиль авторів збережено в максимальній наближеності до оригіналу їхніх робіт)” [1, 10]. Характерною для мешканців Правобережної України стала відмова від свого етнокультурного лона. Так, за свідченнями все того ж Б. Познанського, “і чиновник, і піп, самі захопившись польською культурністю й походячи часто з того ж самого народу, зовсім індиферентно ставилися до національного питання в Україні, намагаючись радше уподібнитися пануючим полякам і відмежуватися від “мужицького” життя” [1, 10].

У цілому варто погодитися з сучасником, який вважав, що тогочасне Правобережжя, будучи частиною Російської імперії, повністю знаходилося під владою поляків, які “володіли нею набагато міцніше, ніж до приєднання Польщі до Росії” [1, 11]. Любов поляків до нової “батьківщини” була, на його думку, корисливою: “поляки-пани або ополячений русин-пан любили в Україні свій добробут, в українці – свого раба”** [1, 31]. При нагоді пани хвалилися перед молоддю своїм гарним ставленням до селян й оголошували себе їхніми заступниками і друзями, далеко не противниками їхнього звільнення, хоча багато хто з них говорив: “Їх (селян) спочатку варто вивчити, а тоді вже дати волю” [1, 36]. “Я переконався, живши з вами, – звертався до своїх селян один із дідичів Правобережжя, – що ніщо так вашого серця не тішить, як правда; і дознав того, як ви ради були: кілька раз мені траплялось вам сказати то, що ви розумієте, а сказати не умієте” [2, 10].

Ці й подібні шляхетні рефлексії насправді були пустопорожніми, адже здебільшого пани-поляки намагалися підкреслити власний аристократичний статус, мало переймаючись проблемами інших категорій населення. Піклування про персональний добробут було головною справою їхнього життя. Як влучно підмітив французький дослідник Даніель Бовуа, “буряки й зернові були єдиною їхньою турботою”, та потяг до величчя перешкоджав їм у цьому зізнатися [3, 267]. Так само, як і до селян, тобто зверхньо, ставилися магнати й до місцевої збіднілої шляхти. За слушним спостереженням Д. Бовуа, одвічне прагнення самоствердження й інтеграції безземельної шляхти постійно нашттовувалося “на гордовиту зневагу багатой еліти, яка ніколи так і не змирилася з її появою” [3, 277]. У зв’язку з цим “абсолютно природною” у розумінні магнатів видавалася тенденція сприймати вчителів і лікарів так, як у старі часи, згідно з патріархальним духом, ставилися до приживалок, карликів чи блазнів [3, 277].

У Київському генерал-губернаторстві український вчений Орест Левицький нарахував близько 64000 “печеняжей” – представників дрібномасткового й безмасткового дворянства, переважно польської національності. Згідно його даних, у 1840 р. ревізійна комісія Києва, перевіряючи докази, пред’явлені на підтвердження дворянського походження кожного з

цих збіднілих шляхтичів, практично всіх їх перевела до категорії нижчих станів, перетворивши на однодвірців у селах та на звичайних міських громадян імперії у містах. Унаслідок цього чимало колишніх шляхтичів змушені були займатися виробничою або ж інтелектуальною працею, майже повністю зливаючись із корінним населенням, засвоюючи його спосіб життя, мову і звичаї [4, 15]. Волею долі та історії саме ця польсько-україномовна суспільна група Правобережної України стала індикатором етносоціальних процесів, які розгорнулися тут на початку другої половини XIX ст. I, мабуть, індикатором стала не так сама ця група декласованих шляхтичів, як їхні діти, що пішли здобувати освіту в “університети”.

“Тогочасна молодь, – згадував Б. Познанський, – майже поголовно становила передову, ліберальну частину суспільства, як рівно батьки цієї молоді, – не діди цих, а безпосередньо старше покоління, – стояли за принципи поміщицької влади і дуже тупо піддавалися новим віянням... Ретроградів початку 60-х років у середовищі шляхетсько-польської молоді називали загальним ім'ям мошрадзей*** (мосцідобродзею – скорочено в мові так, як скорочується милостивий государ). Противно до прізвиська “мошрадзей” з'явилося прізвисько для всіх заступників народу – “хлопомани” [1, 29].

Як слушно підмітив Т. Рильський, у діяльності мошрадзей енергія “надто блискуче” виявлялася “у противленні всякому зближенню з селянами і всякому проблискові південно-руської народності” [6, 40]. Щоправда, були серед польського загалу люди з прогресивнішими поглядами. Зокрема, Коронович, Красинський представляли, на думку Т. Рильського, дещо інший тип поляків, девізом яких було – “Не шляхту хлопить, а люд шляхтить треба”. Третя група, згідно його характеристики, – молоді козакофіли, що “начиталися Залеського, Чайковського, Мальчевського й Падури” [6, 41].

Принагідно зазначимо, що польська література дореформеного періоду вся була позначена новими віяннями. “І в романах, повістях, поемах, – згадував Б. Познанський, – і драматичних творах виявлялися симпатії до пригнобленого раба й осуд його власника”; “письменники створювали особливо приємний їм тип прихильного до них козака і навіть поетизували цей тип степового героя” [1, 13, 29]. Старий поміщицько-шляхетський устрій критикували Юзеф Крашевський (твір “Ostap Bondarczuk”), Томаш Єж (“Handzija Labornick”) та інші польські письменники [1, 29, 37, 51].

Відомий український громадський діяч, один із перших біографів В. Антоновича Федір Матушевський бачив прямий зв'язок українофільської течії в польській літературі з появою хлопоманства. Подавши передісторію її формування, дослідник зазначив, що “розчарування ідеалами козакофільства і критика цих ідеалів поклали першу підвалину тому напрямкові в польському суспільстві й літературі, який зрештою привів деяких поляків до “хлопоманії” чи до демократичного українофільства” [7, 30]. Очевидно, основна відмінність діяльності хлопоманів 1850–1860-х рр. від спадщини польських літераторів першої половини XIX ст. крилася у відмові від елітарної історії (звеличення козацького стану й еліти) і безпосередньому зверненні до селянства.

“Рух у тій формі, яку він прибрав собі в 60 роках, – продовжує Ф. Матушевський, – треба вважати за цілком природний і розумний кінець розвою і зросту соціально-політичних, гуманітарних ідей, що прокинулися з початком XIX віку серед українсько-польської шляхти, розвою і зросту демократичної свідомості і романтичного народолобства... Від науки та літератури народолобним думкам треба було зробити дальший ступінь – до політики та громадських відносин. І цей ступінь зробила українсько-шляхетська молодь...” [7, 34–35].

Як уже зазначалося, на середину XIX ст. студенти Київського університету перебували під польським впливом (як стверджував Францишек Равіта-Гавронський, 1000 студентів із 1200 були поляками) [5, 23]. Університет був буквально переповнений польською молоддю. Б. Познанський, як один із студентів цього закладу, пригадує, що окрім “наших поляків”, – українських (імовірно, київських), волинських і подільських, – тут навчалися литвини (білоруські поляки) й “короняри”, що означало – вони з Царства Польського (krońiarze) – корони. Бажання поляків здобути освіту саме в цьому університеті Б. Познанського ніскільки не дивувало, адже він прекрасно знав, що на той час, це був, “якщо не рахувати одеського ліцею і гори-горицького агрономічного інституту, єдиний [вищий] навчальний заклад в тій частині Росії” [1, 25].

У 1859–1860 рр. на Київщину хлинуло багато молоді з Царства Польського. У Київському університеті це були студенти “kogońiarze”, які раніше навчалися у Москві й Петербурзі. “Взагалі, – зазначав Б. Познанський, – в польському середовищі це – агрономи й фабричні техніки з “kogony”, з Царства Польського, з Галичини. Ми не особливо благоволили до цих поляків” [1, 32]. Вони, на переконання етнографа, дуже відрізнялися від “наших поляків”, які не зовсім ще усунулися від своєї українськості й виблискували селом з його простими формами життя. Короняри ж були егоїстичними, сухими й черствими натурами. До того ж, їм були властиві столичні лоск і франтівство, чого не сприймали в Київському університеті студенти-вихідці з Правобережної України [1, 32,33]. Під впливом звички жити розкішно короняри нерідко вдавалися до розпусного життя.

Сучасник відзначає, що майже офіційна пропаганда гультьяйства серед київських студентів мала свого покровителя в особі генерал-губернатора Дмитрія Бібікова, який вважав, що в такий спосіб можна буде відволікти їхню увагу від різних вільнодумних течій, а, за потреби, мати компрометуючі матеріали на більшість із них. І гультьяйство в особі деякої частини студентства набуло, справді, таких масштабів, що призвело до розвалу цілого будинку розпусти – лупанарію Камбали на Андріївській горі.

Серед іншої частини студентства на все це виникла протилежна реакція – явище “пуризму”. Гультьяйству протиставлялися крайня помірність у їжі, цілковите усунення пияцтва, цнотливість і по змозі скромність у костюмі. Останнє доведено було до того, що багато хто вдягнув із сірого солдатського сукна штани і з такого ж чорного сукна сюртуки. Ватажками і проповідниками пуризму були В. Антонович, який за наполяганням свого батька закінчив на той час медичний факультет й перейшов на історико-філологічний, і Микола Загурський, що незабаром від’їхав із Києва. Пуризм недовго тримався в університеті, хоча наслідком його довго залишалося зневажливе ставлення до студентів-франтів – тифлевців**** й можливе уникнення франтівства [1, 26].

Ці сюжети зі спогадів Б. Познанського, який у 1861 р. уже залишив університет, підтверджують мемуарні свідчення студента цього ж закладу, відомого народника 1870-х рр., Владіміра Дебогорія-Мокрієвича, який навчався тут у другій половині 1860-х рр. “Студент – писав він у “Воспоминаниях” (1903) – майже бравірував своєю бідністю; вона становила свого роду шик; якщо в кого навіть і малися кошти, то це не показувалося; просте, ні в якому разі не франтівське вбрання – було ознакою студентської порядності: над франтами сміялися відкрито; так пам’ятаю підняли на сміх одного, що явився в студентську їдальню з кільцями на руках. Утім франти наші трималися осторонь і не відвідували зборів. Студентська маса в більшості складалася з бідняків: синів дрібних поміщиків, різночинців” [8, 6].

Пуризм зайвий раз підтвердив, що серед польського студентства немає єдності. Скромність поведження місцевих (правобережних) поляків виразно маркувала їх із-поміж інших здобувачів диплому. На наш погляд, така позиція синів збіднілої шляхти свідчить про близькість їм ідеалів місцевого простолюду. Б. Познанський зізнався, що пуризм вплинув на носіння деякими з них свитки (сувої) і взагалі народного костюму, і був переконаний, що це їхнє “уподобання мало й інші, більш суттєві, причини” [1, 26,27]. Очевидно, самовизначення поляків українських губерній, як менш заможних, із середовища поляків більш заможних (чинник соціального характеру) і знайомство з життєвим укладом українського селянства (чинник водночас соціальний і етнічний/ментальний) сукупно дали поштовх новому етносоціальному процесові на теренах Правобережної України – переходові збіднілої шляхти з табору будівничих польської нації до табору будівничих української нації. Однак для набуття цим процесом рельєфних форм потрібні були інші суспільні чинники, й вони дуже швидко з’явилися.

“Майже одночасно з пуризмом, – згадував Б. Познанський, – з’явилася у нас думка про організацію гуртків. Це були ті ж земляцтва. Гуртки такі називалися гмінами і склалися зі студентів однієї гімназії. Так, були гміни: київська (обох київських гімназій), житомирська, немирівська, білоцерківська, мінська... Представники-студенти, яких було з якої-небудь гімназії небагато – один, два, три чоловіки – примикали за власним вибором до якої-небудь із постійних гмін. Отак, Антонович, один тільки з одеської гімназії, примкнув до білоцерківської гміни. Особливу гміну склали короняри” [1, 27]. Згодом ці гміни стали

базою політичної організації польського повстання. Через них у Київському університеті підтримувалися польські національні традиції, й, зокрема, сподівання на тему “Jeszcze Polska nie zginela” [1, 28,29].

Останнє явище мало безпосереднє відношення до формування і реалізації польського національного проекту, що у вигляді шляхетської ідеології у різний спосіб був занесений в Україну. Б. Познанський, який засвідчив наплив на Київщину у 1859–1860 рр. коронярей, не довіряв офіційній версії їхньої появи, яка проголошувала, що “нестача навчальних закладів у Царстві Польському, потребу підйому сільськогосподарської культури потребує багато агрономів і техніків”. “Очевидно, – писав він, – землевласницьке товариство Царства Польського, на чолі якого стояв знаменитий граф Андрій Замойський, звернуло свою увагу на “край забраний” і наявність у цьому краї польського елемента, який передбачалося використати в повстанні, що поволі готувалося, і направило до нас в Україну можливу кількість молоді – і в університет, й у великі маєтки польських магнатів, де вони знаходили заняття з підвищення культури сільського господарства, й на цукрові фабрики цього краю, мануфактури у Таганчі, Славуті...” [1, 38].

З появою великої кількості поляків-коронярів організація гмін Київського університету за земляцьким принципом (по гімназіях) досить швидко була замінена на організацію провінційну: замість гмін Київської, Білоцерківської, Кам’янецької, Житомирської були утворені гміни Українська, Подільська, Волинська****, Литовська й Коронна*****. Це, мовляв, відповідало давньому устрою Польщі, хоча було очевидно, що це не зовсім так. Річ Посполита мала у своєму складі Литву, Русь і Польщу, тоді як гмін було п’ять, і тільки руські (українські) землі не були об’єднані в одне ціле. Б. Познанський вбачав у цьому певний умисел, хоча й не розшифрував, що конкретно він мав на увазі [1, 39]. Укрупнення гмін від земляцтва до провінцій з одночасною відмовою укрупнити їх до статусу руських (читай – українських), було зроблено радше з організаційних та ідеологічних міркувань авторів польського національного проекту й керівників польського національного повстання 1863-1864 років. Організаційна і будь-яка інша робота за провінційним поділом значно спрощувала керівництво нею, – а от окреслення Русі-України у вигляді єдиного правобережного терену з трьох українських губерній було небажаним із погляду ідеології польського руху. Цілком імовірно, що “хлопоманські” настрої були взяті до уваги організаторами повстання, і саме тому доцільнішим вважалося не дати утворитися єдиному революційному центру в Україні, розділивши її Правобережжя на три частини.

Тим часом життя в українських гмінах протікало за своїми “законами”. Поляки Київщини, Волині та Поділля гуртувалися навколо своїх керманічів (спікерів). До їхньої хлопоманської частини входили Антонович, Рильський, Познанський, Сорочинський, Хамец, брати Василевські, Віщус, Пржеднелський, брати Поповські, Загурський, Геншель (литвин), Врублевський, брати Питінські, Перетяткович, Юрьевич (вільний слухач), Мегердин (вірмен із подільської гміни), Трахтенберг, Бернатович, Федір Панченко та ін. [1, 42]. “Наші поляки, – згадував Б. Познанський, – в особі кращих своїх представників, були і патріотами, і в той же час демократами-народниками. Короняри були тільки політики-патріоти й до народу України – взагалі русина й литвина – вони ставилися байдуже, ледь не так, як ставляться представники європейських націй до аборигенів Африки” [1, 39]. “Для польського діда, – зазначав у своєму аналізі руху “хлопоманів” Іван Стешенко, – наш селянин був хлоп, нижча істота, – через те відносини між Українцями та Поляками були відносинами межи народом і шляхтою, дворянством. І через те боротьба межи ними мала соціальний кольорит...” [6, 32]. “Українські поляки, – писав свідок усього цього Пантелеймон Куліш, – згоджуються, що вони, здебільша, ті ж Українці, обернені католицизмом и польщицзною в иншу народність”. “Що ж може бути придатніш для освіченого мислителя, як вернутись на той простий шлях, яким ішли їх предки, не зведені ще єзуїтами та варшавськими політиками?”, – задавався питанням Куліш [6, 31]. Б. Познанський наводить цікаві міркування про те, як “антагонізм між нащадками поляків часів Ядвіги і нащадками Русі та Литви часів Ягайла XV століття, покатоличеними й культурно ополяченими, виявлявся й до 60-х років. Поляки Русі та Литви не любили коронярей і не сходилися з ними” [1, 39]. Зрештою, саме ці соціальні, територіальні та етнічні суперечності,

окрім усього іншого, послужили підставою для появи двох різних національних проектів – польського та українського – на території Правобережної України.

Потрібно підкреслити, що соціальні суперечності станів і поколінь, змішані на етнічному ґрунті, позитивно позначилися на консолідації українсько-зорієнтованої молоді. Тому, не дивно, що ще за студентською лавою вона усвідомила потребу в новій ідеології, яка б за умов підваженого (зокрема й нею) статус-кво на Правобережжі запропонувала і полякам, і українцям новий формат стосунків (суспільних зв'язків). На думку хлопоманів, перше, що треба було зробити полякам, – це дати українцям свободу й припинити ставитися до них як до людей нижчого гатунку. Свою позицію вони доводили власними прикладами. Якщо польський магнат і його оточення любили українця як свого підлеглого, то студент-хлопоман початку 1860-х рр. не мав такої корисливої любові. “Його любов до народу, – писав Б. Познанський, – до українця – сварила його з найближчими рідними, зазнавала гоніннь не тільки офіційної влади, але й усіх її компатріотів-однодумців” [1, 31].

Конфлікт поколінь яскраво простежувався у відмові батьків сприймати участь своїх синів в “антиурядовій діяльності” як нормальне, гідне уваги явище. Унаслідок такої реакції з університету забрав свого сина шляхтич Моргулець, а батько Т. Рильського особисто прохав генерал-губернатора звернути увагу на “злобливу пропаганду” сина й запроторити його разом з іншими студентами куди-небудь у заслання [1, 37]. Усе починалося у формі звичайного соціального конфлікту або навіть сімейних непорозумінь, які у своїй типовості стали масовими. Й у випадку з ополяченими “хлопоманами” йшлося радше не про зміну прізвищ із польського на український манер, а про зміну предмету діяльності (“національного будівництва”) – з польської нації на українську.

У проєкті “своєї” нації Антонович і однодумці намагалися спиратися на народний матеріал. Він давав їм чимало аргументів до остаточної ідентифікації себе з українцями. Саморефлексія пересічного хлопомана на цей предмет була приблизно такою, як і бачення цієї проблеми Б. Познанським в одному із сюжетів власних спогадів. “Ритуал повсякденного життя, – писав він, – як результат місцевих умов побуту, не так легко піддавався змінам. Русин-українець, ставши поляком, прийнявши нав'язану йому унію і католицизм, а разом з тим і мову, не міг відразу засвоїти собі всі прийоми повсякденного життя поляків і зберіг навіть до останнього часу своє старе – староруське. Незважаючи на те, що Іваненко, Бугай, Хміль, Ярмоленко, Яриш з прийняттям католицизму і залученням їх до сучасної польської культури стали Іванівськими, Бугаєвськими, Хмільєвськими, Ярмолинськими, Ярошинськими і т.д., усе-таки продовжували їсти борщ, лемішку, вареники, варити кутю й узвар на Багатий вечір, названий вьююзіей, засмажувати до Великодня поросю з хроном у зубах, що заміняє “baranka”. Так само, як і колись, цілувалися, христосуючись, і на вітання “Христос воскрес!” українця-хлопа відповідали “Воістину воскрес” українською, тому що в польській мові немає необхідної відповіді” [1, 30].

Усі ці роздуми київського студента-хлопомана (який вже відчував себе українцем, входив до української гміни університету, яка об'єднувала його з однодумцями, хоча щодня спілкувався з друзями польською мовою, читав польську пресу і літературу) навряд чи вийшли б на публічний рівень, якби не з'явилися обставини, що вимагали від нього вже конкретних рішень і заяв. Такими були “справа Тіта Далькевича” і, звісно ж, польське повстання 1863 р.

Менш масштабною, утім надзвичайно маркантною подією стала справа Тіта Далькевича – київського студента-поляка, який у 1859 р. вирушив у подорож до м. Гори-Горки (Могилевської губернії) й дорогою до місця призначення зустрівся з селянами, які поскаржилися на свавілля свого пана. Вислухавши хліборобів, Далькевич сказав “А ви б його ось так” і провів пальцем по горлу. Дізнавшись про цей факт, гміна коронярів відразу ж сприйняла його як типовий для місцевого люду і справа набула політичного характеру. Б. Познанський пригадував: “...З'ясувалося, що коронярів цікавить політичний підтекст цієї справи, з погляду, як вона характеризує ставлення місцевого населення до поляків-панів; решту ж, тобто нас, ця справа цікавила у значенні як ставляться селяни до поміщиків, яких ми називали мошрадзєями. Виходячи з таких двох підходів до дебатованого питання, виникло нове питання: на чію сторону ми станемо у випадку зіткнення інтересів панів-поляків

і місцевого селянського населення (малося на увазі – малоруського)? Я перший тоді сказав буквально от що: "Я піду туди, куди піде мій народ, а народ цей український" [1, 43].

Саме у такий спосіб відбувалося остаточне повернення кожного хлопомана до своїх етнічних коренів. Процес, під час якого приймається таке рішення, з одного боку, є глибоко душевним й почасти емоційним, а з іншого – таким, в якому потім перебувають все своє життя. Формування у такий спосіб національної ідентичності являлося кульмінацією індивідуальної самоідентифікації, втім для масового повернення ополячених українців до "своєї нації" потрібні були час і обставини, які змусили/спонукали б їх це зробити остаточно.

У зв'язку з цим Б. Познанський цілком слушно зазначав, що спершу, відколовшись від поляків, "хлопомани" не перейшли до українців і стояли осібно. "Окрім корінного українця Панченка, – згадував він про той період, – у нас ще був знайомий, в національності якого не можна було сумніватися, – це студент-попович з Поділля Анатолій Свідницький" [1, 58]. Процес "повернення" до української ідентичності, отже, тільки починався.

Особистий приклад національного самовизначення Бориса Познанського, спогади якого, з огляду на насиченість інформації про "хлопоманів", цитовані нами найчастіше, заслуговує на окремий розгляд.

Свій рід Б. Познанський виводить зі старої овруцької шляхти, яка була безумовно, руською, але в свій час ополячена [1, 14]. Його дід був уніатом, і три його сини охрещені уніатським ксьондзами. Батько і один із дядьків Бориса навчалися в Уніатському Базилянському Колегіумі [1, 15]. Мати, вихованка могилевського інституту, була переконаною роялісткою, і в сім'ї вела порядки "строого російські" [1, 17]. Навчався Б. Познанський спочатку в полтавській гімназії, а після смерті батька перевівся до гімназії в Білій Церкві, де мешкав його дядько Андрій, який працював домашнім лікарем у графа Браницького. За складом білоцерківська гімназія була польською (православні становили тут менше 10% усіх учнів). Панувала польська мова, якою 14-річний юнак тоді ще не володів зовсім. Сам він зізнається, що ґрунтовніше знав "малоросійську мову" – мову прислуги, з якою найбільше спілкувався. Однак, опинившись у білоцерківській гімназії, дуже швидко засвоїв польську мову [1, 17]. Перші романи і повісті, які він прочитав, були польськими, бо ж і книжки в Білій Церкві продавали тільки польські та французькі [1, 21].

"В мені стали виявлятися симпатії до українців, – писав він про цей період своєї юності, – та я не переставав бути паничем, цілком засвоївши собі всі прийоми польсько-шляхетського життя, мову, погляди, став думати як поляк. Але якось дивно виходило, що я ніколи не відчував властивої полякам відчуженості від українців-мужиків. Навпаки, щось таке, певна річ, аж ніяк не аналізоване тоді, зближувало мене з ними. Дуже може бути, що моє православ'я робило мене в очах українців, – близькими до мене вони були в особі прислуги, – не таким уже й чужим, як чужими їм були пани-католики. Тоді, у той час, це не привертало моєї уваги, але тільки тепер, вдумуючись у це минуле, згадуючи його, я приходжу до таких висновків" [1, 18].

В уявленні селян юний Познанський не був чужинцем. Беручи його на одну з православних служб, кухарка Хотина на зауваження іншої прислужниці Галини, що панич, мабуть, боїться іти з ними, відповіла: "А їм чого боятися, – вони ж нашої, мужицької віри" [1, 20]. У той же день Борис зізнався дядькові Андрієві, що був у православній церкві, на що той відповів: "Ти добре зробив. Ніколи не треба цуратися своїх одновірців" [1, 20]. Сказавши про свій похід до церкви іншій польській пані, Б. Познанський отримав таку відповідь: "Нічому дивуватися! Бо ти, мій милий, такий же схизматик, як і мужики" [1, 20].

У 1859 р. Б. Познанський вступив до медичного факультету Київського університету, з якого був виключений у 1861 р. за несплату коштів за навчання упродовж трьох останніх семестрів із чотирьох [1, 3]. Його студентські роки співпали з формуванням ідеології "хлопоманів", до якої він також активно долучився, на практиці підтвердивши свою позицію під час розгляду "справи Далькевича".

У багатьох хлопоманів юність проходила так або подібно тому, якою вона була у Познанського. Опинившись в університеті, поближче до таких, як сам, подалі від батьківського нагляду, студіюючи етнографію і не втрачаючи зв'язків з українським селянством, кожен "хлопоман" інтуїтивно відчував, що рано чи пізно його ідеали стануть переконаннями, а прагнення втіляться у реальні справи.

Повертаючись до ситуації навколо “справи Далькевича” і заяви Познанського, потрібно зазначити, що зовсім скоро після них “хлопомани” стали збиратися на сходки, де вирішували поточні питання. Одним із місць зустрічей була квартира Ф. Панченка на вулиці Жилинській у Києві. Якось, згадує Б. Познанський, він застав дебати в той момент, коли господар квартири жваво доводив Василевському, що у того навіть прізвище не польське, бо, мовляв, у польській мові немає Василя, а є Базиль, а тому, якщо предки його були поляки, то прізвище їхнє було Базилевські, а не Василевські, що таких ополячених українців більша частина поміж шляхти і т. ін.” [1, 44]. Як з’ясувалося, дебатували надзвичайно серйозне питання: який народ “хлопомани” повинні вважати своїм? Окрім Ф. Панченка – корінного українця – виразної ідентичності не мав більше ніхто. Антонович, взявши слово, суто логічними висновками став доводити, що жити серед українського народу і не злитися з ним, не перейнятися його національними інтересами, значить бути паразитом, що в Україні не може бути й мови про панування поляків, які великою мірою є ополяченими українцями, і до того ж, представляють значно меншу частину населення, що ніде так не збігається ідея націоналізму з демократизмом, як в Україні [1, 44,45].

Згодом свої аргументи на користь переходу до “української народності” В. Антонович, Т. Рильський та інші гуртківці стали виказувати на сторінках часописів. За це, як відомо, вони були піддані бурхливій критиці з середовища тих поляків, які вважали вчинки “хлопоманів” аномальними і називали останніх відступниками. Безумовно, вихід частини шляхетської молоді з процесу формування польської національної ідентичності надзвичайно ревниво сприймався місцевими панами-поляками і коронярами, які, до того ж, найближчим часом сподівалися відновити колишню державну велич Польщі в кордонах 1772 р.

Бердичівський повітовий маршалок Тадеуш Бобровський зазначав: “Ми, поляки, хоч-би що хто-небудь казав, силкуючись виправдати вчинок Антоновича, мусимо вважати його за відступника і то з хвилини найболючіших його розчарувань і мук. Росіяни, дарма що раз-у-раз закликають нас до такого “salto mortale”, може менш логічно, але по суті похвальніше для себе, гордують “перекинчиками” (так звуть вони поляків, що переходять до їхнього табору), а українці (Małogosyanie) не можуть оцінювати їхню відданість народній справі, бо кар’єристи мусять її міряти своєю міркою, а народ, безперечно, навіть не знає про існування свого “коханця”” [5, 18].

У дискусіях, що дуже швидко наповнилися новими аргументами, стало зрозумілим, що вчинок “хлопоманів” є проблемою національної ваги (інакше на нього просто не звернули б уваги, обмежившись парою коментарів у місцевому часописі). Це дало можливість відчути свою “вагомість” і щораз виразніше артикулювати власну позицію.

У 1861 р., у лютневому номері “Основи” Тадей Рильський у статті “Несколько слов о дворянах правого берега Днепра” писав: “Ми повинні збагнути таке основне положення: велика частина українських дворян правого берега Дніпра ні що інше, як ополячені українці. Це положення важливе, між іншим, тому, що докори людям, які походять із цього стану, але вважають себе українцями, докори в національному відступництві, схожі на те, якби знімчілі чеські аристократи стали б дорікати чехів, що звертаються до своєї рідної, слов’янської національності” [5, 33].

Виступаючи як аналітик етносоціальних процесів, що отримали свій бурхливий розвиток буквально останніми роками, Т. Рильський мав усі підстави констатувати: “Освічене суспільство правого берега розділилося на дві частини, що усюди ведуть між собою гарячу полеміку. Молодше покоління, відчуваючи й усвідомлюючи дедалі більше необхідність єднання зі всією народною масою, почало вдивлятися в минуле і теперішнє життя народу, і знаходячи в ньому життєву, самобутню силу, переймається найсильнішим до нього співчуттям і перестає вважати себе далеким від народу, земля якого його вигодувала, пісня якого розбудила в ньому перші серцеві думи, з яким, врешті-решт, воно повинно зійтися в майбутньому громадському житті. Це молоде покоління поставило собі завдання – сприяти всіма чесними способами моральному й матеріальному розвитку народу, і з кожним днем спостерігаємо дедалі більше проявів такого шляхетного усвідомлення” [5, 35].

Кость Михальчук (за даними Д. Багалія, він був ініціатором утворення окремої – української – гміни в університеті св. Володимира) у своїх мемуарах під назвою “Из

українського былого” писав, що “знищення в собі самих усяких слідів панської культури стало гаслом цих ідеалістів [хлопоманів], а ми знаємо, що частина з них стала, справді, писарями, інша – вчителями тощо” [5, 62].

Він описує також своє особисте знайомство та спілкування з В. Антоновичем і Т. Рильським у 1859–1860 рр. Другий сам знайшов Михальчука, дізнавшись його київську адресу у житомирського студента Пузровського [5, 63]. Згодом відбулося знайомство К. Михальчука із В. Антоновичем, унаслідок якого зав’язалася міцна дружба (певний час вони навіть спільно винаймали у Києві квартиру неподалік Ботанічного саду). К. Михальчукові надзвичайно сподобалися аргументи, якими Антонович схиляв на свій бік співрозмовників. Отак, “національне відродження” чехів і об’єднавчі процеси в Італії він пояснював поширенням просвіти серед народу, наголошуючи на тому, що “культура – взагалі єдиний і вірний важіль розумового, морального, економічного й політичного підйому й звільнення народів” [5, 65]. Як приклад і доказ своєї позиції Антонович навів декілька переконливих епізодів, що характеризували безсилля і невдачі багатьох революційних рухів “серед темних і недисциплінованих мас”, з одного боку, і стрункість, стійкість й переможну ходу культурно-національного руху чехів та політично-революційного руху італійців, з іншого [5, 65].

Цілком очевидно, що формування націознавчої бази ідеології “хлопоманів”, зокрема їхнього духовного лідера Антоновича, відбувалося з різних джерел і в різний спосіб. Безумовно, стали їм у пригоді власні гімназійна й університетська освіта, особисті енциклопедичні захоплення, знайомство з доробком французьких, німецьких, італійських та інших учених, досвід формування польської національної ідеології. Окремо варто відзначити нові віяння в польській літературі, серед яких чільне місце посіли захоплення селянським життям та ідеалами. Це надзвичайно позитивно впливало на хлопоманів, адже в черговий раз вони знаходили підтвердження правильності (справедливості, оригінальності) своєї позиції. Про вплив польських літераторів на “хлопоманський” рух свідчать також джерела. Зокрема, за свідченнями К. Михальчука, В. Антонович і Т. Рильський були в добрих стосунках із Ю. Крашевським – відомим польським письменником, що, як уже зазначалося, симпатизував українцям і мешкав у Житомирі***** [5, 63–64].

Виходячи з описаної наукової та освітньої бази, переконані “хлопомани” приступили до формування власного національного проекту. Позаяк польська ідеологічна матриця внаслідок розвиненішого національного руху була вже майже повністю артикульована, вони почали з її критики. Так, на думку Антоновича, теорію шляхетської ідеології сформувавши єзуїти, які на підставі триєдиного начала на зразок слов’янофільської трійці “православ’я, самодержавства й народності” уклали її в таку формулу – “католицтво, польський патріотизм і шляхетство” [5, 11].

Для створення своєї ідеологічної тріади “хлопомани” мали на той час лише дві виразні складові: “православ’я” і “українське селянство”. Відповідника “російському самодержавству” чи то “польському патріотизму” у них не було, – окрім, звісно, власного прикладу “повернення до українськості”. Тому гостро постала проблема створення такої теоретичної бази, яка б у всій своїй багатоманітності виступала під єдиним об’єднуючим гаслом “українського патріотизму”. Відповідно до цього завдання були актуалізовані питання української освіти, мови й літератури, національної історії, формування території національного проекту тощо. Усі вони мали увійти до “українського патріотизму” як невід’ємні складові національного самовизначення українців у цілому.

У 1862 р. київський гурток колективною заявою на звинувачення у національному сепаратизмі – насамперед через боротьбу за існування української мови й літератури – відповів, що, справді, має такі аспірації, але не бачить у цьому нічого поганого. Буквально про це “хлопомани” заявили так: “На теперішній час ніхто, здається, не стане доводити необхідності переробляти одну національність на іншу. Адже всі співчують прагненням Болгар, Хорватів, Словенців, Лужичан відновити або розвинути свої літератури; адже всезагальною симпатією користуються зусилля Русинів галицьких із відчуження своєї народності з-під польського впливу; чому ж Русини російські одні повинні бути позбавлені права, визнаного за всіма іншими народностями. Чому їм одним закидається як злочин те, що в інших вважається гідним похвали” [5, 46].

Далі “хлопомани” апелювали до таких слів опонентів – “ви ідіом створюєте на ступінь окремої мови, провінціалізм – на ступінь окремої народності” [5, 46,47]. У відповідь на це вони вважали, що досліджувати питання про те, якою мірою малоросійська (українська) народність має право на окрему літературу, і, якщо має право, то чи має саму літературу, не варто. На їхній погляд, для права на існування української мови й літератури достатньо було того, що існує окрема народність, “що люди освічені, які належать до неї, здатні усвідомити і вказати на її індивідуальні відмінні риси, моральні й етнографічні, що вони сумлінними дослідженнями щоденно переконуються в тому, що свідомість їхня не привид, а самий доконаний факт” [5, 47]. І, зрештою, писали вони, “ми бачимо з досвіду, що навчання народу зі застосуванням його власної мови відбувається принаймні втричі успішніше й швидше” [5, 47]. Під заявою підписалися В. Антонович, П. Чубинський, К. Солонина, О. Стоянов, М. Малашенко, А. Тищенко, Є. Синегуб, І. Ничипоренко, П. Житецький, В. Торський, Д. Богданов, Т. Рильський, М. Синегуб, П. Супруненко, Володимир Синегуб, Б. Познанський, Віктор Синегуб, О. Лашкевич, Т. Горячковський, А. Стефанович, І. Касяненко (всього 21 особа) [5, 48].

Формування “українського патріотизму” потребувало аргументів від національної історії, а та, у свою чергу, – представників власної історіографії. Її видатним будівничим був В. Антонович. Не зупиняючись на аналізі надзвичайно цінного внеску цього вченого в історичну науку, варто зауважити насамперед на ідеологічному значенні його творів. Достатньо своєрідно це значення було підкреслено в реакції поляків. Так, З. Фіш (Тадеуш Падаліца), який полемізував із приводу статті В. Антоновича “Что об этом думать” (“Основа”, 1861), виразно усвідомлював націотворчу роль досліджень української історії, адже зазначав, адресуючи це Антоновичу, що “про давні діла писати можна, але не слід, та й не приходитьсья, щоб те усе, що було, прикладати до того, що є і що буде... Не наша сила переіначить історію. Про се можна говорити і доказувати, але сердитись нема защо. Тепер на інший спосіб межують землі. Минулося те врем'я, коли народом торговали як скотиною та забирали його цілими табунами. Тепер він має свій голос і своє право. Отже, по-моєму, то ані вам ані нам не приходитьсья тягнути його за полу...” [5, 20]. Поза будь-якими сумнівами, знаючи мовчазну природу українських селян, Падаліца розраховував на те, що домагання “хлопоманів” не знайдуть серед них підтримки, і, варто визнати, деякою мірою його слова були справедливими. Та тільки в тій частині, де це можна пояснити інертністю хліборобської верстви, але не в тій, де в такий спосіб польські кола розраховували усунути українську інтелігенцію від керівних ролей у націотворчому процесі на Правобережжі України.

А такі сподівання серед місцевих поляків, звісно, були, як і популярним був на 1860-ті рр. серед них силіогізм: “потреби народу виражаються в його освічених представниках; а як більш освічена частина тутешнього суспільства (inteligencja kraju) ополячилась, то значить тутешній край польський!” [6, 41]. Можна припустити, що це була квінтесенція одного з елементів польського національного проекту на Правобережжі, яка використовувалася як аргумент під час агітації за нього. Логіка тут гранично проста: який народ на цій території є найосвіченішим, той і буде керувати її національним розвитком надалі. Це не могло не обурювати “хлопоманів”, які представляли інтереси мовчазної й неграмотної більшості цього краю, і водночас мали амбіцію називатися “українською освіченою верствою” або ж “українською національною інтелігенцією”. Вкупі всі ці чинники засвідчували важливість формування просторових меж національного проекту.

Студентські гміни, організовані спочатку за гімназійним, а потім за губерніяльним принципом, уже давали “хлопоманам” можливість ідеологічно постулювати етнографічні терени України. Польові дослідження і звичайні літні подорожі Лівобережжям і Півднем переконували їх, що тут живуть переважно українці (русини, малороси). Окрім того, діячі “хлопоманського руху” чітко усвідомлювали, що та ж “нація русинів” мешкає на галицькій землі, яка входила до складу Габсбурзької монархії. Усе це знайшло своє відображення у їхніх наукових трактатах, ідеологічних статтях і памфлетах.

Доведення доцільності освіти рідною мовою, факту існування української літератури, історична аргументація й усвідомлення “хлопоманами” етнічних меж України сукупно давало центральну ланку їхнього національного проекту – “український патріотизм”, який,

зважаючи на коло творців цього проекту, інакше як “місцевим” спочатку не можна було назвати. Отже, поширення “українського патріотизму” стало другою важливою (вже практичною) проблемою, після його теоретичного оформлення. Потенційну аудиторію становила, звісно ж, інтелігенція краю, – однак вона залишалась у своїй більшості польською (полонізованою), до того ж, знаходилася під впливом підготовки до повстання 1863 р. Міста Правобережної України, у тій частині, де не були полонізовані, були русифіковані. Тож, агітація серед селянства видавалася найлогічнішою і найприроднішою.

Безумовно, правий науковий співробітник Інституту історії Польської Академії Наук, представник Варшавського університету Владзімеж Меджецький, коли зазначає, що національна ідеологія пропагується серед її потенційних прихильників, і як тільки вона знаходить відгук серед широких мас населення, розгортається національний рух [9, 60]. Студіюючи проблему участі селянства Центральної і Східної Європи у націотворчих процесах другої половини ХІХ – початку ХХ ст., цей же вчений справедливо вважає, що тогочасний український селянин не здатен був усвідомити “ідеологічної вітчизни”, допоки не був залучений до “ідеологічної національної спільноти” [9, 66], і взагалі, що “селяни не мали яскраво вираженої потреби сприймати світ у національних категоріях” [9, 72]. Дослідники стверджують, що “інтелігенти міфологізували стосунки між селянином і землею, вважали їх за понадчасовий сакральний зв’язок, який нібито забезпечує єднання нації з її територією” [9, 70]. Таке бачення (яке, безумовно, сповідували “хлопомани”), справді, органічно вписувалося в формування національної ідеології, зайвий раз опосередковано призводило до національно-територіальної самоідентифікації інтелігенції, та ніяким чином не переконувало в цьому саме селянство, – і почасти лише тому, що це бачення не було йому відомим.

В. Меджецький доводить, що націотворення другої половини ХІХ ст. для польської нації позначилося витворенням інтелектуальної та політичної еліти на селі. Вона стала зв’язковою ланкою у розповсюдженні національної свідомості від міста на село, утім основною проблемою залишалася якраз націоналізація (модернізація) селянської верстви. Позиції української сільської інтелігенції, на нашу думку, в середині ХІХ ст. були ще слабшими, й, відповідно, вплив на селянство – меншим. “Хлопомани”, лише частина з яких після закінчення університету працювала в селах, навряд чи могли змінити ситуацію докорінним чином, хоча, варто зазначити, деякі факти їхньої діяльності заслуговують на спеціальне дослідження.

На думку В. Меджецького, українська і білоруська ідеологічні батьківщини розвинулися все ж таки пізніше, і “лише під час Першої світової війни і революції вони почали служити моделлю для широких мас” [9, 75, 76]. Із ним не погоджується сучасний український дослідник Володимир Присяжнюк, який вважає, що ще до початку ХХ ст., “попри несприятливі умови для свого формування і ствердження, українська ідеологічна батьківщина мала стабільно-прогресуючий характер”, визнаючи, водночас, що “сфера її впливу на державотворчі процеси, особливо серед селянства, залишалася обмеженою” [10, 164]. На наш погляд, ця проблема потребує спеціального дослідження, хоча вже зараз можна стверджувати, що поразка національного проекту в революції 1917–1921 рр. була великою мірою зумовлена байдужістю українського селянства до національної ідеології.

На початок 1860-х рр. своєю діяльністю “хлопомани” ставили у незручне становище польський національний проект. Імовірно багато хто з його втілювачів міркував так, як і один із організаторів польського повстання: “Партію хлопоманів-малоросів, що складається, як відомо, з невдоволених місцевих чиновників, варто мати на увазі й спрямувати їхню діяльність на ту (ліву) сторону Дніпра” [1, 32]. У такий спосіб планувалося розрядити енергію “українофілів”, не забуваючи, при цьому, що вони можуть мати користь і для польського руху. “Хлопомани”, справді, неодноразово отримували пропозицію від організаторів повстання йти спільно з ними, заради “визволення краю від самодержавства”. І коли поодинокі випадки змінилися масовими пропозиціями, Антонович і його однодумці змушені були заявити про свою позицію.

У вже згадуваній нами колективній заяві “Отзвы из Киева” (“Современная Летопись”, 1862 р.) київський гурток “хлопоманів” відмовлявся від популярних тоді революційних

домагань і, зокрема, тих, що містилися в брошурі “Молодая Россия” [5, 43]. Вони також відхрещувалися від політичного (державного) сепаратизму [5, 45,46]. Ця заява пізніше дала підстави Дмитру Багалію характеризувати тодішню українську громаду Києва як таку, що принципово ухилялася від участі в польському повстанні 1863 р. і яка “стояла на ґрунті органічної еволюції праці для народу, його національного, соціально-економічного й духовного відродження й розвитку” [5, 37,38]. “Польські демонстрації 1862 р. у стінах університету, – як пригадував Б. Познанський, – призвели до протесту студентів-українців, що був поданий попечителю, і в якому заявлялося, що Київський університет не можна вважати польським і що весь університет не можна вважати відповідальним за дії студентів-поляків” [1, 60].

Відмова “хлопоманів” від політичних методів боротьби була цілком обґрунтованою як для тих часів. Передусім вони не бажали підтримувати польське повстання, бо ж його поводити фактично не визнавали Україну за окремий національний терен, викреслений із орбіти польських інтересів. Окрім того, “хлопомани” були добре поінформовані про ставлення правобережного селянства до задумів польської шляхти. Селяни не сприймали їх. “Мужик не політик, – писав, пригадуючи вже події самого повстання, В. Дебогорій-Мокрієвич, – він віддає перевагу російському царю перед польським паном”. У 1863 р. польське повстання в південно-західному краї було паралізовано, головним чином, селянами. Селяни-українці повсюдно переслідували повстанців-поляків, й або в’язали їх і доставляли до начальства, або ж самі по-звірячому розправлялися з ними [8, 165,166; 11, 158].

Отже, “хлопомани” знали про аполітичність селян і про те, що сподіватися від них на участь у політичному русі (навіть під українськими гаслами) є марною справою. Тому свою діяльність Антонович і однодумці спрямували передусім на масову освіту, вироблення і вдосконалення національної ідеології (у формі суспільно-політичних трактатів, історичних праць, етнографічних робіт, літературних творів тощо), маючи надію на майбутні покоління інтелігенції і селянства України.

В українській суспільно-політичній та історичній думці явище “хлопоманства” отримало достатні різні, втім, переважно позитивні оцінки. Свого часу Антоновича і Рильського Михайло Драгоманов порівняв із “Тонтою і Залізником” [6, 42]. Достатньо скептично писав про їхню діяльність Фр. Равіта-Гавронський: “Марив [Антонович] про воскресіння України, для неї тільки бажав працювати. Московський елемент не видавався йому страшним, вирішив через те боротися з польським. Маленький Маккіявелі взяв на свої плечі надто велику працю: адже не міг він не знати, що з *минулого не залишилося нічого, що треба все творити наново*” [5, 24].

Ф. Матушевський, на наш погляд, слушно припускав, що діяльність “хлопоманів” могла призвести до ополячення та окатоличення селянства. Однак цього не сталося, і на причину дослідник теж указує: “...Як би демократизм серед польської шляхти прокинувся не так пізно, а далеко раніш та широкою течією захопив би не малий гурток людей і пішов би певною ходою, то наробив би великої шкоди справі національного відродження місцевого корінного люду. Він би виссав останні соки з його, позбавив би й тієї решти інтелігенції, що знайшла в собі силу озватися від імені українського народу в 60 роках... А тим часом народилася вже, переважно на лівому боці Дніпра, свідомо українська інтелігенція, залунав могутній голос Шевченкової музи і для українського народу блиснула зоря національного відродження” [7, 38]. В іншій частині своєї праці Ф. Матушевський схвально відгукується про Антоновича, вважаючи, що той на початку 1860-х рр. принципово порушив питання “про етнографічні межі Польщі і про національність люду, що заселює Вкраїну”. “З такого рішення, – зазначив дослідник, – самі собою випливали вже, як цілком природні, й інші відповіді на всі запитання, що стоять в органічному зв’язку з питанням про національність, – на питання культури: про мову, школу, церкву і т. ін. *Все це повинно було стати українським*. Така відповідність ставила перед українською інтелігенцією рішучі культурні завдання, накладала на неї певні обов’язки до корінного люду в Україні... Нова ж течія, на чолі якої стояв покійний Антонович, піднімаючи свій прапор, виразно написала на йому заклик до праці коло перебудування соціальних відносин на Вкраїні” [7, 39–41]. У такий спосіб Ф. Матушевський підкреслив націотворчу роль Антоновича, його однодумців і наступників, – і в його оцінці (твір був написаний у 1909 р.) вже не було скептицизму.

Б. Познанський у своїх спогадах виділяє декілька періодів розвитку "хлопоманського руху": пуризм, власне хлопоманство (яке він ототожнював із народництвом) та націоналізм [1, 46,47]. При цьому сам визнає, що "природним результатом хлопоманії, як течії, було зближення з "хлопом", а з цього зближення за місцем дії виникало й усвідомлення його, цього хлопа, національності й потім зарахування себе повністю до цієї національності... сам народ, до якого ми наблизилися, привабив нас своїми принадами й тим, що ми сподівалися в ньому знайти після того, коли він стане вільним громадянином" [1, 47].

У 1895 р., вітаючи В. Антоновича з 25-річчям професорської служби, Б. Познанський писав: "Безперечно ми захоплювалися, пересоловували, багаторазово осліплялися нашою ж фантазією створеним блиском того, що насправді було доволі тьмяним, але тим не менш кращого ідеалу для прагнення молодих сил, чим той, що для нас з тобою криється в слові "хлопоманія", погодься, ніхто не створював" [5, 120,121]. Українське артистичне товариство в Чернігові в 1905 р. на черговий ювілей Антоновичу надіслало вітання, в якому, зокрема, зазначалося: "Ви були одним із піонерів українського інтелігентного руху і в сій ролі піднялись на такий високий щабель, що *Україна може справді пишатися Вами, як своїм "першим інтелігентом"*" [5, 112].

Насамкінець варто відзначити, що почавши з себе, інтелігенти-"хлопомани" запропонували "націоналізуватися" й іншим верствам суспільності Правобережної України. Ф. Матушевський констатував, що цей процес навіть на початку ХХ ст. мав своїх прихильників. "Серед теперішньої поступової шляхти, – відзначав дослідник, – чимало вже знаходиться людей, від імені яких молодий історик д. В. Липинський у своїй брошурі "Шляхта на Україні" заявив, що вони сміливо підіймають прапор батьків і визнають себе за українців" [7, 43]. Сучасний французький дослідник Д. Бовуа фіксує високий рівень українізації декласованої шляхти ще наприкінці ХІХ ст. [3, 272].

У цілому, "хлопоманство", сутність якого полягала в реукраїнізації ополяченої колись провідної верстви українців шляхом повернення її в орбіту народної (української) традиції, а основне завдання – у просвітництві хліборобської маси, не було явищем, притаманним лише вузькому колу осіб – випускникам Київського університету. В інших місцевостях Правобережжя (як власне і Лівобережжя), де кадри вчительства, лікарської справи, агрономії, ветеринарії готувалися у вищих, середніх і навіть початкових навчальних закладах, "хлопоманські" настрої серед інтелігентів теж мали місце: вони простежувалися на рівні села, волості, повіту і навіть губернії. Багато хто з цієї когорти спеціалістів, будучи свого часу ополяченим, повертав свою українськість, а дехто, з огляду на давню близькість до хліборобського способу життя, вже природно ідентифікував себе українцем.

Ідеалізація народу і спроба соціальної консолідації з ним інтелігенції, – шлях, яким уперше пішли "хлопомани" на чолі з Антоновичем, – послужили у недалекому майбутньому за підґрунтям багатьох етносоціальних процесів в Україні і мали на меті боротьбу з іншими (окрім польського) національними проектами на її території (зокрема, це простежується в діяльності інтелігенції з "Основи", народницьких гуртків, перших українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст., інших осередків національної консолідації українців).

Висновки

Отже, впродовж першої половини ХІХ ст. на Правобережжі України разом з офіційною російсько-імперською формулою "православ'я – самодержавство – народність", – де латентно, а де й відверто, – формувався польський національний проект, артикульований у формулі "католицтво – польський патріотизм – шляхетство". "Хлопомани", як ополячені колись українці, які розробили свій проект, і які почали з того, що стали індивідуально повертати (чи то набувати заново) собі народну/національну ідентичність, не могли не знати і не врахувати цього досвіду. Однак, в їхньому проекті ідеологічні складові кардинально відрізнялися від польської тріади: замість католицтва тут було православ'я, а замість шляхетства – селянство. Те, що в імперській формулі фігурувало як "самодержавство", а в польському проекті як "польський патріотизм", "хлопомани" замінили "місцевим (українським) патріотизмом". Ця ланка їхнього проекту була найслабшою, бо, по-перше, вони самі відкидали ідею політичного сепаратизму, по-друге, український патріотизм мав надто вузьку соціальну базу, внаслідок того, що політичну еліту українці на той час втратили,

національна інтелігенція, як альтернатива цій еліті, тоді лише з'являлася, а селянство було байдуже налаштоване до національних категорій.

Політичне кредо “хлопоманів” – “православ'я – український патріотизм – українське селянство” – підтримували інші культурні сили України. Проте всі плани української інтелігенції обіцяли бути малопродуктивними доти, доки не працювала на повну потужність об'єднуюча ланка цього “вірую”, названа “українським патріотизмом”. Тогочасне селянство, як відомо, могло жити і працювати, не виходячи за рамки народного “православ'я” і власної ментальності. Утім для успішної реалізації національного проекту, який, до речі, соціально аж занадто орієнтувався на хліборобську верству (і, певна річ, тільки теоретично), цього було недостатньо. У такому разі “український патріотизм” (чи то вже “український націоналізм”) був водночас центральною й найменш ідеологічно розробленою (політично практикованою) складовою національного проекту “хлопоманів”. Їхні дослідження з української історії та народознавства й захист прав рідної мови і літератури не виходили за межі культурництва. Хоча базові поняття національного проекту вже були сформульовані й наступним поколінням української інтелігенції треба було їх лише вдосконалити й пристосувати до вимог часу. Події, які мали місце в Україні в пореформений період, включно з революцією 1917–1921 рр., засвідчили правильність шляху, обраного українською інтелігенцією середини XIX ст. Однак, погано розвинена соціальна структура (в українстві фактично відсутні були політичні еліти й економічно заможні верстви) й “стабільно-прогресуюче”, але малоефективне залучення до національного проекту селянства, зірвали тоді шанс утворити сильну Українську Державу.

Список використаної літератури

- * Стаття виконана в межах держбюджетної теми “Історична наука України, Польщі, Білорусі в контексті модерного націєтворення: компаративний аналіз” (номер держреєстрації 0109U002865).
1. Познанский Б. Воспоминания / Б. Познанский. – Москва: Тип-я П.П. Рябушинского, 1913. – 68 с.
  2. Слово дідича до земляків. – Житомир: Друкарня І. Хжонца, 1862. – 26 с.
  3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 (Поляки в соціо-етнічних конфліктах) / Даніель Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
  4. Левицький Ор. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. / Орест Левицький. – К., 1906. – 46 с.
  5. Матеріали для біографії В.Б. Антоновича (З приводу двадцятої річниці з дня його смерті) / Зібрав і зредагував Д. Багалій. – К.: З друкарні ВУАН, 1929. – 129 с.
  6. Стешенко І. Українські шестидесятники / І. Стешенко. – К.: УНТ у Києві, 1908. – 45 с.
  7. Матушевський Ф. В.Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії / Федір Матушевський. – К.: Вік, 1909. – 44 с.
  8. Дебагорий-Мокриевич В. Воспоминания / Владимир Дебагорий-Мокриевич. – Штутгарт, 1903. – Т. VIII. – 521 с.
  9. Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX – на початку XX століття / Володимир Меджецький // Україна модерна. – Львів, 2001. – Число 6. – С. 59–76.
  10. Присяжнюк В.Ю. Роль селянства в державотворчих процесах до початку XX ст.: українці і польський досвід / Володимир Присяжнюк // VIII Всеукраїнська студентська наукова конференція “Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді”. – Черкаси, 2006. – С. 164.
  11. Присяжнюк Ю.П. Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60–90 – х рр. XIX ст. / Юрій Присяжнюк. – Дис... канд. істор. наук / 07.00.01. – Черкаси, 1997. – 194 с.
- ** Вказуючи на жорстокість поведження шляхти з українськими селянами, Б. Познанський зазначав, що навіть під час підготовки реформи 1861 р. магнати влаштовували хліборобам безперервну панщину і побори, користувалися “правом першої ночі” (*jus prima nocte*), безмірно сікли їх.
- *** Т. Рильський нарікав це старе, консервативне покоління “рутиністами”.
- **** Тифель – так називали тоді товстий драп, з якого багаті панічі шили собі студентські сюртуки.
- ***** Антонович, згідно з відомостями, які наводить Д. Багалій, увійшов саме до Волинської гміни.
- ***** На початку XX ст. Фр. Равіта-Гавронський писав про конспіративний гурток “*Trojnicki zwizek*”, названий так від того, що кожен його член знав для конспірації тільки двох інших учасників.
- ***** Ю. Крашевський за дорученням волинського дворянства завідував житомирським міським театром у статусі почесного директора. Саме за його вимогою поряд із польськими й обов'язковими російськими водевілями в театрі ставили вперемішку й українські п'єси. К. Михальчук, згадує, що тут він вперше побачив “Наталку Полтавку” Котляревського, причому в “надзвичайно гарному виконанні”.

Надійшла до редакції 26.10.2011

Затверджена до друку 20.01.2012

Бэрэстэнко О.В., Шамара С.О. Национальный ренессанс "хлопоманов" в истории польско-украинских самоопределений (социально-психологическое исследование). Рассмотрена сложная психологическая трансформация национальной идентичности поляков и украинцев середины XIX в. на Правобережье Украины. Сделан вывод, что именно "хлопоманы" – представители ре-украинизованной шляхты – заложили психологические предпосылки национального проекта "украинского возрождения", усовершенствовали и реализовывали который уже последующие поколения украинской интеллигенции.

Ключевые слова: идентичность, нация, интеллигенция, "хлопоманы", крестьянство

Berestenko O.V., Shamara S.O. The national Renaissance of the "khlopomans" in the history of Polish and Ukrainian self-identities (social and psychological research). The article deals with a complicated psychological transformation of Poles and Ukrainians national identity in the middle of XIX century in Right-bank Ukraine. The author concludes that it was "chlopomans" – the representatives of reukrainized nobility – who laid the substratum of the "Ukrainian Renaissance" national project, which the next generations of Ukrainian intelligentsia had to improve and realize.

Key words: identity, nation, intelligentsia, "khlopomans", peasantry

УДК 93/378(470+571)"18"

І.А. Коляда

ВИДАВНИЧА АКТИВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

У статті розглянуто деякі аспекти книговидавничої діяльності української інтелігенції протягом другої половини XIX ст., з'ясовано вплив цензурної політики самодержавства на цю сферу соціокультурної діяльності.

Ключові слова: цензура, цензурна політика, книговидавнича діяльність, інтелігенція

Постановка проблеми

Книга була й лишається вагомим елементом формування, підтримки та розвитку інтелектуального простору суспільства. В умовах сучасного інформаційного соціуму книга зазнала істотних змін, з'явилися різні способи передачі її змісту (електронні видання, аудіо озвучення), але у порівнянні з т.зв. глянцевиими виданнями вона має більший строк служби, глибше засідає у свідомості думаючої людини, спроможна формувати фундаментальні засади світосприйняття. На жаль, після 20 років державної незалежності Україна так і не змогла істотно збільшити відсоток представництва на ринку україномовних друкованих видань. Українська книга програє конкурентну боротьбу російській за усім показниками (починаючи від тиражів і закінчуючи захмарною ціною за, як правило, не привабливий фоліант). Причин такого стану речей можна назвати вдосталь, але серед основних варто виділити байдужість держави і відповідних органів до розв'язання назрілих проблем із українським книговиданням.

У часи, коли українська книга опинилася під жорстоким тиском царської цензури, справа з її виданням була налагоджена набагато ефективніше. У бездержавний період історії українського народу книговидавничою справою займалася інтелігенція, зусилля якою були спрямовані на піднесення національної самосвідомості широких верств населення, виявлення, збереження й поширення історико-культурних й мистецьких знань про минуле й сучасне. Нині ж спостерігаємо парадоксальну ситуацію: існує самостійна держава, яка успішно "нищить" інтелігенцію і не переймається проблемами виховання національної свідомості, збереженням й поширенням історико-культурних та мистецьких цінностей. Усе ж сподівання на ліпше не залишають представників інтелектуальної еліти.

Мета

У контексті цього соціального позитиву та з огляду на наукову актуальність історії українського книговидання спробуємо окреслити складнощі, з якими довелось зіткнутися на цьому терені інтелігенції у другій половині XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Попри значну кількість робіт, присвячених розвитку книговидання в Україні, аспект протистояння авторів і видавців української книги та органів цензури потребує подальшого